

HOOFSTUK 1

Inleiding

1.1 Kontekstualisering

Die roman *Agaat* (2004) van Marlene van Niekerk is 'n komplekse teks. Nie alleen is die verhalende struktuur ingewikkeld ten opsigte van die verhalende rykdom en die vervlegting van verhaallyne nie, maar daar word ook van 'n verskeidenheid ongewone verteltegnieke en besonder beeldryke taal gebruik gemaak. Een van die boeiendste aspekte van die roman is die manier waarop die skrywer 'n metaforiese dieptestruktuur tot stand bring. Bepaalde sterk metafore word eksplisiet gegee en deurlopend ontgin deur variasie en die uitbreiding daarvan. Die verhouding tussen verhaal en metafoor is dus besonder verwickeld, maar van die allergrootste belang vir die interpretasie van die roman.

Die verhaal speel af op Grootmoedersdrift, waar Milla de Wet, 'n boervrou wat weens motorneuronsiekte geheel en al verlam is, op sterwe lê. Sy kan nie praat of skryf nie en kommunikeer slegs met haar oë. Sy word versorg deur haar bruin bediende, Agaat. Agaat is nie alleen Milla se versorger nie, maar ook haar stem. Elke oogknip van Milla word geïnterpreteer en vertaal deur Agaat. Deur die loop van die roman ontvou die verhaal van Agaat en Milla se verlede en kan saam met die karakters deur die leser weer in oënskou geneem word. Milla het Agaat as 'n verwaarlooste, mishandelde bruin meisietjie in haar sorg geneem. Die kind is herdoop tot Agaat, opgelei en gedissiplineer om Milla se hulp op die plaas te wees. Milla is aanvanklik kinderloos en daar ontwikkel 'n moeder-kind-verhouding tussen haar en Agaat. Wanneer Milla haar eie kind verwag, word Agaat uitgeskuif na die buitekamer en die verhouding word dié van 'n bediende teenoor 'n meesteres. Eers aan die einde van die roman word eksplisiet aangedui hoe Agaat die verloop van haar lewe ervaar het. Agaat het altyd vir Jakkie, Milla se seun, 'n slaapydstorie vertel, 'n storie wat Milla nooit mag gehoor het nie. In die epiloog onthou Jakkie die sprokie en dit is dan die eerste keer dat Agaat se weergawe van haar lewe vir die leser vertel word. Dit is ironies dat Milla, wat Agaat in pleegsorg geneem het toe sy klein was, nou afhanklik is van Agaat.

Die roman het 'n ingewikkelde struktuur. Dit kan veral in die verhaallyne en verhaaltegnieke waargeneem word. Die interpretasie van die verhaal word deur die verteltegniek gestuur op verskeie maniere. Die geskiedenis van Grootmoedersdrift se mense word vanuit Milla se oogpunt vertel. Hierdie vertelling word afgewissel deur dele uit Milla se dagboeke en korter gedeeltes waarin die “ek” van die hede in 'n soort poëtiese bewussynstroom praat. Milla se herinneringe is selektief; sy onthou net wat sy wil en wat sy voel sy kan hanteer. Wanneer Agaat vir Milla uit haar eie dagboeke voorlees, is sy ook selektief met wat sy kies om te lees. Sy kies watter gedeelte sy uit die dagboeke vir die magtelose Milla wil voorlees. Hierdie verskillende geselekteerde gedeeltes waarmee die verhaal vertel word, veroorsaak dat daar verskeie invalshoeke in die roman gerepresenteer word.

In die besprekings van die roman word telkens daarop gewys dat die skrywer met haar taalgebruik, metaforiek, karaktertekening en ruimtebeskrywings allerlei sintuiglike gewaarwordinge by die leser oproep (Cochrane, 2005:17; Burger, 2006a:3; Van Niekerk, 2004:11). Die leser word aktief 'n deelgenoot in die intrige deurdat sy/haar sintuie opgeskerp word en die leser 'n aanvoeling ontwikkel vir wat onder die oppervlak van die gebeure lê. Milla se liggaam is afgetakel en kan nie meer korrek funksioneer nie. Sy neem alles rondom haar slegs met haar sig en haar brein waar. Die leser word betrek by Milla se gedagtes en daarom stimuleer *Agaat* veral ook die denkprosesse van die leser, aangesien die leser Milla se gedagtes moet interpreteer. Die roman is duidelik diep gemoeid met liggaamlikheid en die skryfstyl pas daarby aan deur van konkrete metaforiek gebruik te maak sodat die roman ook deur die leser op 'n konkrete vlak bevóél en belééf word.

Die drie motto's, wat aan die begin van die roman geplaas is, speel 'n belangrike rol in die verhaal. Die eerste motto is geneem uit die inleiding van die *FAK-Volksangbundel*, die tweede motto is uit die Voorwoord van *Borduur só* en die derde motto is geneem uit die *Hulpboek vir boere in Suid-Afrika*. Dit is interessant dat al drie hierdie motto's 'n sterk nasionalistiese inslag het. Die nasionalistiese inslag weerspieël duidelik 'n bepaalde wêreldbeeld. Dié inslag word egter deurlopend in die roman op die kop gedraai. Daar word in die roman teen hierdie motto's ingeskryf. Die gebeure in die roman ondermyn juis die motto's deur die motto's se egtheid te

ondermyn en te ontken. Hierdie inskrywing teen die motto's bewerkstellig 'n komplekse metaforiese struktuur of basis in die roman.

1.2 Probleemstelling

Verskeie belangrike motiewe word in die roman waargeneem. 'n Motief, volgens Du Plooy (1992:326), is 'n element wat herhaaldelik in literêre werke voorkom en tradisioneel het so 'n element telkens dieselfde betekenis. Dit kan 'n bepaalde soort insident, 'n kunsgreep of 'n formule wees. 'n Motief is 'n konkrete tekselement waarvan die referensiële aspek, die saak, sowel as die betekenis, dieselfde is, ook indien dit in verskillende tekste gebruik word. Volgens Kayser (Du Plooy, 1992:326), is die kerneienskap van die motief die feit dat dit herhaaldelik voorkom óf in dieselfde werk óf in verskillende werke: die motief is 'n herhalende, tipiese en daarom ook menslik betekenisvolle gedeelte van 'n teks. Kayser verduidelik verder dat wanneer 'n bepaalde verhaalelement in 'n bepaalde werk herhaal word, dit in daardie spesifieke roman 'n besondere betekenis verkry. Só 'n motief word 'n Leitmotiv genoem. Die Leitmotiv het dus sy bepaalde betekenis slegs in 'n bepaalde teks en wanneer hierdie saak in 'n ander teks gebruik word, gaan dit nie dieselfde betekenis hê nie.

Die motiewe wat in *Agaat* voorkom, is onder meer die motto's (borduurwerk, musiek, boerdery), die spieël, die waterhondjies, sprokies, die skoelapper en taal. Hierdie motiewe is volgens die tradisionele teorie, op grond van hulle spesifieke betekenis in hierdie roman, dus Leitmotiewe. Sou 'n mens semioties te werk gaan, kan dit ook beskou word as kodes, wat deur improvisasie ontwikkel word sodat metaforiese kettings ontstaan. Die ontwikkeling van die verhaalstruktuur en die metaforiese betekenis daarvan is egter te kompleks om bloot as gewone motiewe, kodes of Leitmotiewe beskryf en geanaliseer te word. Vir 'n deeglike analise van hierdie roman word konsepte en terme benodig wat die ondersoeker in staat sal stel om die metaforiese kompleksiteit op 'n grondige wyse te kan beskryf, ontleed en interpreteer.

In *Agaat* word groter metaforiese konstruksies geskep deur motiewe en kodes verhaalmatig uit te bou en te ontwikkel. Sulke uitgebreide metafore kan beskou word as betekenisvelde wat ideologies, histories, psigologies en individueel gelade is. Hierdie betekenisvelde wat juis

verhaalmatig tot stand kom, word verder vervleg, vergroot, teenoormekaar gestel en ondermyn in die roman. Die ondermyning kompliseer die betekenis van die verhaal dus deur metaforiese uitbreiding en die ontginning van 'n komplekse metaforiese struktuur.

Om hierdie komplekse metaforiese struktuur van die roman te ontleed, moet 'n geskikte teoretiese raamwerk gevind word. Die kognitiewe poëtika kan so 'n raamwerk bied. Die kognitiewe poëtika is nog 'n relatief nuwe navorsingsveld en die terminologie daarvan is nog besig om te ontwikkel. George Lakoff en Mark Johnson (1980) het die basiese terme vir die kognitiewe benadering ontwikkel. Hulle maak die stelling dat 'n metafoer nie net die produk van poëtikale verbeelding of 'n kreatiewe taalhandeling is nie, maar dat metafore uit ons alledaagse ervaring voortkom (Lakoff en Johnson, 1980:3). Metafore is nie net in die taal teenwoordig nie; dit vorm die basis van 'n mens se gedagtes en handeling. Die basiese konsepte van die kognitiewe linguistiek is deur teoretici soos Elena Semino, Peter Stockwell, Reuven Tsur, Mark Turner, Gerard Steen en Sarah Copland aangepas en verander sodat dit in die analise en interpretasie van poëtiese tekste en bepaalde poëtiese verskynsels toegepas kan word.

In hierdie studie sal die konsep “domeine” gebruik word, en veral die versmelting van kognitiewe domeine is belangrik. Vir die doel van die studie gaan domeine gesien word as areas van ervaring waaroor die leser beskik en wat hy in 'n teks kan raaksien soos dit deur die skrywer tot stand gebring is. Die motto's aan die begin van die roman het byvoorbeeld, soos reeds gemeld, 'n sterk nasionalistiese inhoud. Hierdie inhoud sluit aan by die kennis waaroor die leser beskik ten opsigte van die politiese, ekonomiese, sosiale en historiese agtergrond van die motto's. Die roman skryf teen hierdie motto's in, ondermyn die motto's se geloofwaardigheid en veroorsaak dat die motto's leeg word. Die roman ironiseer die diskrepansie tussen werklikheid en ideaal, tussen dit wat in die motto's gestel word en waarin daar geglo is en die werklikhede van die postkoloniale omstandighede in die roman.

In hierdie studie word van die standpunt uitgegaan dat 'n kognitiewe benadering van die teks gebruik kan word om die komplekse metaforiese dieptestruktuur van die roman te verstaan. Kognitiewe modelle handel oor die prototipiese effekte wat deur die intellek se sin vir basiese

kategorieë gebruik word (Stockwell, 2002:33). In hierdie benadering word narratiewe tekste beskou as kognitiewe representasies van die fiktiewe “wêreld” in die teks. Dit behels nie alleen die vermoë om 'n reeks gebeure, wat in die tekstuele wêreld gebeur, te begryp nie, maar ook die vermoë om sin te maak van gebeure wat net verbeel of gesuggereer word (Semino, 2003:83). Hier het ons dus te make met die moontlike wêreld van 'n teks, sowel as die denkruimtes in 'n teks. Die denkruimtes word deel van die kennisstrukture van die leser, d.w.s. mentale strukture waarin bepaalde representasies van die leef- en ervaringswêreld geberg is (Van Huyssteen, 2000:85). Die strukture is deel van die kognitiewe raamwerk van die leser. Die teks skep dus doelbewus sulke metaforiese domeine om sodoende die denke van die leser te manipuleer.

Die moontlike wêrelde van die logika is abstrak, volledig en bestaan uit konsekwente dinge wat nodig is vir logiese handeling. Aan die ander kant is die moontlike wêrelde van fiksie fiksioneel, onvolledig, en nie konsekwent in hulle struktuur nie (Semino, 2003:88). Die agtergrondkennis waarvoor die leser moet beskik om die fiksionele wêreld te skep/herskep, is baie belangrik. Hierdie vermoë van die leser het ook te make met sy denkruimtes. Denkruimtes word verklaar as korttermyn kognitiewe representasies van gebeure en word gekonstrueer deur die tekstuele inhoud aan die een kant en die leser se agtergrondkennis aan die ander kant (Semino, 2003:89). Die teorie aangaande denkruimtes verklaar verskeie linguistiese verskynsels, byvoorbeeld die metafoer.

In die konseptuele metafoorteorie word metafore as stabiele en sistematiese verhoudinge tussen twee konseptuele domeine geanaliseer. Daar word onderskei tussen 'n brondomein en 'n teikendomein. In die versmeltingsteorie is die fokus nie op die aparte domein nie, maar eerder op die kognitiewe denkruimte wat uit die versmelting gevorm word. Denkruimtes is nie dieselfde as domeine nie, dié ruimtes is afhanklik van die domeine. In 'n konseptuele metafoer is daar slegs twee domeine en in 'n versmeltingsmetafoer is daar gewoonlik vier ruimtes. Hierdie ruimtes sluit twee insetruimtes, 'n generiese ruimte en 'n versmelte ruimte in, waarbinne die twee insetruimtes se inhoud gekombineer word (Grady *et al.*, 1999:102, 103). In die kognitiewe poëtika word die terme “domein” en “ruimte” op verskillende wyses gebruik. In die volgende hoofstukke gaan breedvoerige definisies verskaf word vir die wyses waarop dit gebruik word.

Volgens Copland (2008:140) word daar in konseptuele versmelting elemente en belangrike verhoudings van twee of meer insetdomeine gekombineer in 'n tipiese onbewustelike proses om 'n nuwe denkruiimte met betekenis daar te stel. Hierdie nuwe denkruiimte is afkomstig van die twee oorspronklike ruimtes wat versmelt het. Copland (2008:142, 143) verduidelik verder dat konseptuele versmelting 'n uitnodiging aan die leser bevat vir kognitiewe interaksie met die teks. Sy meen dat 'n spektrum van representasies van versmelting in karakters of vertellers se denkprosesse ontstaan afhangende van die skrywer-leser se kognitiewe samewerking wat die versmelting verlang. Verder onderskei Copland vier soorte versmeltings wat in 'n teks kan plaasvind:

- **Nie-samewerkende versmelting** word uitsluitlik deur die narratiewe agent (skrywer) uitgevoer, met die leser net as 'n toeskouer.
- **Samewerkende versmelting** benodig samewerking tussen die leser en die skrywer. Die skrywer mag sekere of al die insette en pare van die versmelting suggereer, maar die skrywer laat die aktivering van die versmelte ruimte oor aan die leser. Die skrywer kan ook die aanvanklike stadiums van die versmelting begin, die res van die proses word dan deur die leser voltooi.
- **Samewerkende skrywer-refleksiewe versmelting** verlang ook samewerking tussen die skrywer en die leser, maar dit maak die skrywer se gedagtegang of manier van dink deel van die versmelting wat deur die leser uitgevoer word. Hierdie versmelting berus op die refleksiwiteit van die skrywer se manier van skryf, deurdat 'n skrywer se versmelting deel word van 'n tweede versmelting deur die leser.
- **Samewerkende leser-refleksiewe versmelting** is soos 'n samewerkende skrywer-refleksiewe versmelting, maar dit vereis 'n groot mate van kognitiewe beweeglikheid van die leser. Hierby word bedoel die brein se vermoë om heen en weer te beweeg tussen die herkenning van verskille en ooreenkomste. Die versmelting benodig ook samewerking en selfrefleksiwiteit van al die versmeltings wat plaasgevind het. Dit maak die leser se manier van dink 'n inset in die versmelting wat moet plaasvind.

Opsommend kan dus gesê word dat die komplekse metaforiese struktuur van die roman met sy verskillende betekenisdomeine veroorsaak dat mens dit nie bloot as konseptuele metafore kan analiseer nie. Dit is duidelik dat konseptuele versmelting in die vorming van die metaforiese dieptestruktuur plaasvind. Die belangrikste versmeltings in die roman *Agaat* is die versmeltings wat tot stand kom deur die interaksie tussen die motto's aan die begin van die roman, die verhaalontwikkeling en die leser se vermoë om die gesuggereerde versmeltings te laat realiseer. Dit gaan dus oor die borduurwerk, die boerdery en die (volks-)musiek wat op verskillende maniere versmelt, maar daar is ook die sterk werking van metafore soos die spieël, die waterhondjies, sprokies, die skoenlapper en taal.

Die volgende vrae ontstaan dus:

- Watter belangrike metafore, betekenisdomeine en kennissisteme kan in *Agaat* onderskei word?
- Op watter manier werk die motto's aan die begin van die roman om betekenis in die roman te genereer?
- Hoe kan hierdie metaforiese struktuur beskryf, analiseer en geïnterpreteer word?
- Hoe word die metaforiese struktuur geïntegreer om die tematiek van die roman daar te stel?
- Deur watter soort versmeltings word die verskillende metaforiese strukture in die teks gevorm?
- Wat is die insette wat die skrywer suggereer en watter insette moet die leser self aktiveer?

Die doel van hierdie studie is om aan te toon:

- watter metafore, betekenisdomeine en kennissisteme 'n belangrike rol in die roman *Agaat* speel;
- dat die motto's aan die begin van die roman belangrike insetdomeine vir die versmeltings in die roman is;
- dat die komplekse metaforiese struktuur beskryf kan word deur die analise van die versmeltings wat plaasvind en dat hierdie versmeltings tot belangrike afleidings vir die interpretasie van die roman lei;

- dat die volgende versmeltings in die roman waargeneem kan word: nie-samewerkende versmeltings, samewerkende versmeltings, samewerkende skrywer-refleksiewe versmeltings en samewerkende leser-refleksiewe versmeltings;
- dat die konseptuele versmeltings van metafore wat in die roman plaasvind, gebruik word om betekenis in die roman te genereer;
- dat die skrywer bepaalde insette vir die versmeltings gesuggereer het en dat ander insette weer deur die leser geaktiveer moet word;
- dat die kognitiewe poëtika bruikbare konsepte, terme en 'n nuttige raamwerk bied waarmee 'n komplekse narratiewe teks ontleed kan word.

1.3 Sentrale teoretiese argument

Marlene van Niekerk aktiveer uitgebreide betekenisvelde/domeine in die roman *Agaat* en verskillende domeine van kennis en ervaring, waaruit komplekse metafore ontwikkel, word oormekaar geskuif. Die argument wat sentraal staan in die studie is dat die skrywer komplekse metaforiese dieptestrukture aanwend om betekenis in die roman te genereer. Hierdie komplekse metaforiese struktuur is 'n belangrike eienskap van die roman en begrip daarvan en insig daarin is nodig ten einde die roman op 'n bevredigende wyse te kan interpreteer.

1.4 Metode van ondersoek

Die metode van ondersoek gaan hoofsaaklik hermeneuties wees. Eerstens gaan die teoretiese insigte wat kan lig werp op die ontleding van die teks ondersoek word. Daarna sal die teks, *Agaat* van Marlene van Niekerk, ontleed word om te bepaal deur watter kognitiewe versmeltings die metafore in die roman tot stand kom.

Hoofstuk 2 is 'n verkenning van die teoretiese insigte aangaande motiewe, die kognitiewe linguistiek, kognitiewe poëtika, konseptuele metafore, moontlike wêreldes en denkrumtes en kognitiewe versmeltings. Daar word hoofsaaklik gebruik gemaak van Sarah Copland se teorie aangaande die vier verskillende soorte versmeltings wat in 'n narratiewe teks kan voorkom.

Sekere van die vier soorte versmeltings gaan in die teks onderskei en geanaliseer word. Die fokus sal in die daaropvolgende hoofstukke val op die ontleding van die verskeie soorte versmeltings van metafore wat in die teks voorkom. Uiteindelik moet die ontleding uitloop op 'n grondige interpretasie van die roman en daarom sal groot dele van die verhandeling aan die analise van die teks self bestee word.

Die bespreking van die roman *Agaat* beslaan drie hoofstukke. In hoofstuk 3 word die drie motto's oor musiek, borduurwerk en die boerdery, wat aan die begin van die roman geplaas is, en die versmeltings wat uit hierdie motto's gevorm word, bespreek. Die deurlopende betekenislyn wat deur die motto's in die roman getrek word, gaan veral uitgewys word.

Hoofstuk 4 analiseer nog 'n belangrike metafoor in die roman, naamlik die spieëlmetafoor. Die versmeltings wat uit hierdie metafoor na vore kom, gaan in diepte geanaliseer word. Hier sal veral ook gefokus word op die rol van die spieël in die verhouding tussen Milla en Agaat.

Die laaste ontledingshoofstuk, hoofstuk 5, bevat 'n samevattende analise van die minder prominente metafoorversmeltings in die roman, onder meer die waterhondjies, sprokies, die skoenslapper en taal. Daar gaan ook aangetoon word hoe die groter metafore, naamlik die musiek, borduurwerk, boerdery en die spieël, deurwerk tot in die vorming van die kleiner metafore in die roman.

Hoofstuk 6 bevat die samevatting en die integrasie van die oorkoepelende tematiek.